

FORTEPIANO ÁSPABINDA IRI FORMADAĞI SHIGARMALAR ÚSTINDE ISLEW PROCESINDE KISHI JASTAĞI OQIWSHILARDIÑ MUZIKALIQ HÁM ATQARIWSHILIQ RAWAJLANIWI (SONATA FORMASI ÚSTINDE JUMIS ISLEW MISALINDA)

Nastrov M. B.

Ózbekstan Mámleketlik Kórkem-óner hám mádeniyat instituti

Nókis filiali asisstant oqıtıwshısı

Annotaciya: «Ulıwma fortepiano» táliminiń mazmunı hám áhmiyeti. Tálimniń mazmunı oqıwshılarınıń fortepiano áspabına bolǵan qızıǵıwshılıqqa, muzikalıq qábiletine, muzıka shıǵarmalarınıń háreketlerini kórkem mazmunın ańlap alıw máselelerin rawajlandırıwǵa baylanıslı bolıp tabıladı.

Gilt sózler: fortepiano, tálim, muzıka dóretpeleri (Sonata forması ústinde jumis islew misalında), pedagoglıq iskerlik, saz ásbapları, baslanǵısh fortepiano tálimi, fortepiano atqarıwshılıǵı metodikası.

Respublikamız tálim sistemasında sońǵı jıllar dawamında jas áwladtı intellektual, fizikalıq hám ruwxıy kámalatqa jetilistiriwde túpkilikli alǵa ilgerilewler, ózgerisler ámelge asırılmaqta. “Kadrlar tayarlaw milliy programması”da úzliksiz tálimniń barlıq tarawlarında tálim alıwshılardıń huquqıy, ekonomikalıq bilimlerin asırıw, bilim alıwshılardıń tálim-tárbiyasın jetilistiriw, mádeniyatlı jaslardı tárbiyalawǵa bolǵan itibar qaratılmaqta.

Jas áwladtı muzıka kórkem óneriniń tárbiyalıq áhmiyeti tek muzıkanı tıńlaw emes, bálkim oqıwshılardı kórkem óner boyınsha ǵárezsiz bilimi, kónlikpelerin, iskerligin qáliplestiriwde de talap etedi. Ulıwma bilim beriw mekteplerinde, muzıka mekteplerinde, kórkem óner kolledjlerinde saz ásbapları klasslarında jeke tártiptegi tálimniń maqseti oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletlerin rawajlandırıwǵa qaratıladı.

Jeke tártiptegi saz ásbapları tálimi arasında «Ulıwma fortepiano» tálimi ayrıqsha orın tutadı. Derlik barlıq oqıw orınlarında muzıka tálimi «Ulıwma fortepiano» atqarıwshılıǵı metodikası ilimiy pedagogikalıq pán sıpatında ulıwma didaktik principlerge tiykarlanadı. Sol sebepli «Ulıwma fortepiano» tálimi teoriyası hám ámeliyatın ózlestiriw haqqında ilimiy-izertlewler alıp barıw fortepiano klası oqıtıwshıları aldında turǵan aktual tema bolıp tabıladı.

«Ulıwma fortepiano» páni boyınsha kishi jastaǵı oqıwshılardıń muzikalıq-esitiw rawajlanıwı barısında hár jılı kúndelikli tájiriyeberdi bayıtıw menen baylanıslı sıpatlar kem-kemnen keńeyip barmaqta. Bul dástúr repertuar tańlawda janr hám metodika sheńberin sezilerli dárejede keńeyttiriw, kompoziciyalardıń obrazlı dúzilisin bayıtıw menen baylanıslı. Student penen islesiw procesinde intonaciya,

temp-ritmika, garmoniyalıq aňlatpalılıqtı ózlestiriwge tiyisli atqarıwshılıq kónlikpe tájiriybelerine júdá áhmiyet beriledi. Muzikalıq formanıń dúzilisi hám process-dinamikalıq tárepleri tereńirek itibar qaratadı. Dinamikalıq hám agogikalıq belgiler, pedalizaciyanı paydalanıw bir qansha keńeyedi. Kishi kurslarda oqıtıw procesinde oqıwshılardıń muzikalıq-esitiw hám fortepiano-motorikalıq qábiiletleriniń rawajlanıw dárejesindegi ayırmashılıqlar kózge taslanadı.

Kishi formadaǵı bólimlerdi úyreniwde student muzikalıq sóz hám fortepiano shıǵarma toqıması elementleriniń xarakterli teńsalmaqlılıǵı sebepli olardıń mazmunı hám atqarıwshılıq uqıplılıqlarına salıstırmalı túrde ańsat qabil alıwı múmkin. Shıǵarmada iri forma ústinde islewde esitiw hám pianistlik tártiptiń basqa sıpatları da zárúr. A. D. Alekseev bul haqqında bılay jazadı: «Iri formadaǵı kompoziciyalar hár túrli kontent, muzikalıq materialdıń jáne de rawajlanıwı menen ajıralıp turadı. Sol kóz-qarastan atqarıwshılıqta bir pútinlikke erisiw, ayrıqsha obraz hám temalardıń xarakterli qásiyetlerdi anıqlaw bir qansha quramalı, kóbinese bir kórkem wazıypadan ekinshisine ótiw zárúrligi tuwıladı, sonday-aq kóbirek este saqlaw hám itibardı talap etiledi» [1, 96]. Iri formanı ózlestiriw procesinde student áste-aqırın rawajlanıwı jáne de muzıkanı hár tárepleme qabil etiw qábiletin rawajlandıradı, yaǵnıy shıǵarmanıń keńeytirilgen bólimlerin analizlew «uzın, gorizantal» muzikalıq pikiri tárbiyalanadı.

Student birinshi jıl basında iri formadaǵı eń ápiwayı shıǵarmalar (sonatinalar, variaciyalar) menen tanısadı. Keyingi oqıw procesinde olardıń sanı hám quramalılıǵı artıp baradı, bul bolsa soǵan sáykes túrde muzikalıq atqarıwshılıqtıń rawajlanıwına óz tásirin kórsetedi. Oqıwshınıń rawajlanıwı ushın muzıka ádebiyatınıń qolaylı formalarınan biri-sonata ústinde islew úlken áhmiyetke iye. Y. Gaydn, V. A. Mocart, L. Betxoven sonataları ushın tayarlıq basqıshı klassik sonatinalar bolıp xızmet etedi. Oqıwshılardı klassik dáwir muzıka tiliniń ózine tán qásiyetleri menen tanıstıradı, klassik forma tuyǵısın, atqarıwshılıqtıń ritmikalıq teńsalmaqlılıǵın kúsheytiredi. Sesti payda etiwdiń eń kishi nadurıslıǵı, itibarsızlıq, bul shıǵarmanı atqarıwshılıqta ritmikalıq, temp anıqlılıqları sezilerli dárejede belgili boladı. Nátiyjede, klassik sonatinalar teksttiń barlıq tolıq maǵlıwmatların orınlawda atqarıwshılıqtıń bir tegisligin hám anıqlıq sıyaqlı pazıyletlerdi rawajlandırıw ushın júdá paydalı. Shınıǵıwlardıń dáslepki basqıshındaǵı ámeliy tájiriybede Sonata formasına itibar qaratıwdıń áhmiyeti atap ótkenligi biykarǵa emes, bul dáslepki basqısh, ulıwma sonata ciklın keyingi ózlestiriw ushın tayarlıq túri bolıp tabıladı.

Iri formadaǵı shıǵarmalardıń obrazlı hám emocional dúzilisi, ritmniń anıqlılıǵı, teksturalı metodlardıń qatań birligi, kishi-kishi metodlardıń orınlaw kerek. Student iri formadaǵı shıǵarmanı ondaǵı bólimlerin túsiniw ushın eń qolaylı birlik hám kontrastlıq sıyaqlı sıpatların anıqlap, onıń rawajlanıwın kórsetiw kerek. Tiykarǵı, ekinshi dárejeli hám juwmaqlawshı bólimler xarakter, janr hám garmoniyalıq bayıtıwda sezilerli dárejede ayırmashılıqları student shıǵarmanı atqarıwshılıǵı

waqtında kórinadi. Shıǵarmanıń ayrıqsha temaları ústinde islew basqıshı avtor tekstin asıqpay úyreniw student sana-sezimin aktiv analiz iskerligin talap etedi. Muzikalıq notanı úyreniw shıǵarmanıń rawajlanıw procesin aydınlastıradı, obrazdıń hár bir tárepindegi ishki esitiw, kóz aldına keltiriwdi aydınlastıradı, ayrıqsha muzikalıq ańlatpa qurallarınıń rolin túsiniw hám qádirlewge úyretedi. Sonata Allegrosın ózlestiriw qıyınshılıqları, temalar (olardıń namaları, ritmleri, garmoniyaları, teksturaları) obrazlı dúzilisiniń ózgeriwi sebepli muzikalıq tildiń janr konkretligi menen anıqlanadı, bul oqıtıw dáwiri dástúrinen kóplegen sonatinalarǵa tiyisli. Bunday janr konkretligi, ádette, bólek bólim hám temalardı emes, bálkim sonata formasında xarakterleydi. D. Kabalevskiy tárepinen kishi bir "Sonatina" nıń ájayıp úlgisi bolıp, onıń ritmikalıq intonaciýalarında ádette tochkalı ritm, dinamikanıń kontrastı menen baslanadı. G.Melartin Sonatinasındaǵı menuet, jeńilligi menen parıqlanadı. Bul shıǵarmalar oqıwshılar tárepinen úsh bólimli dúziliske iye bolǵan kishi formadaǵı pesalar sıpatında qabıl etiledi.

Kontrastı joqarı bolǵan salıstırmalı rawajlangan Allegro sonatalarında toqımanı melodizaciýalawǵa beyimliliǵı, bul bolsa studenttiń esitiw qábiletine tásir kórsetiwdiń aktiv quralı esaplanadı. «Sonatina»nıń birinshi bólimlerin A. Jilinskiy, «Ukraina Sonatina» Yu. Ilurovskiy tárepinen «Sonata» sol major, Dj. Gracioli «Balalar sonatası» R. Shuman sol major. Olar menen birge repertuarda úlken orında shet el kompozitorlarınıń muzikasına, ásirese, M. Klementi, F. Kulau, Ya. Dussek, A. Diabellidiń sonatinalarına tiyisli.

Shıǵarmalar ishindegi kontrast hádiyselerdi oqıwshılar ańlap alıwları qıyınraq keshedi. Bul jerde ritmointonal tárepi, ses, úlesli ózgerisler baqlanadı. Bulardıń barlıǵı maslasıw, ses, texnikalıq mashqalalardı sheshiwdi talap etedi. Bul kontrast A.Mocarttıń Sonatinasınıń birinshi háreketiniń tiykarǵı bóliminde C-major №1 de anıq kórinadi. Tiykarǵı bólimin ashıp beriwshi oktavalar tábiyatlı motivler menen almastırıladı. Bul kishi lirikalıq dúzilis, onıń dúzilisi aldınǵı rawajlanıwdı ulıwmalastıradı. Solay etip, dáslepki segiz takt átirapında kompozitor úsh tolıq basqasha súwretlemeni kórsetiwge erisedi, biraq olar kontrastlı emes, bálkim bir-biri menen ájayıp polilogasında kórinbeydi.

Sonatinada kóbinese oqıwshılar birinshisinen ekinshisine dárhal óte almaydı. Bul, ásirese, bólek partiyalar ishinde de, olardıń bir-biri menen baylanıslılıǵı anıq kórinadi. Sonıń ushın, ritm hám metr ústinde jumıs basqa ámelge qıyınshılıqlar menen parallel, puxta hám dıqqat penen atqarıwshılıqtı talap etedi. Fortepiano atqarıwshılıǵında durıs barmaqılı postanovka kompoziciyanıń ritmikalıq tuwrı formalanıwına, anıq tásir kórsetedi. Anıqlamanıń tásirililigin atap ótedi, seske belgili bir muzikalıq bezeklerdi beredi. Bunnan tısqarı, jaqsı postanovka qoyılǵan barmaq muzikalıq materialdı eslep qalıw, qábilet hám aqırında texnikalıq isenimlilikke támiyinleydi. Mısalı, M. Klementidiń sonatinalarındaǵı tásir etiwshi qural bolıp

qalmastan, bálkim kúndelikli muzikanttín atqarıwshılıq usılı ushın qollanba bolıp tabıladı. I. Braudonın pikirine kóre, «Muzikanın atqarıwshılıq kórkem óneri, onın sesleri belgili bir dárejede baylanıslılıǵı, atqarıwshılıqta legato hám stakkato metodlarınıń barlıq túrlerinen paydalanıw óneri» n ańlatadı [6, 61].

M. Klementi tárepinen «Sonatina»nın birinshi bóliminiń tematikalıq materialın atqarıwshılıq qıyınshılıqlarınan biri kishi konstrukciyalar ózgeriwi sebepli kontrastı bolıp tabıladı. 36, № 2 va № 2 N. Silvanskiy Sonatina. Student ekspoziciyanın tásirlik hám strukturalıq qásiyetin qanshelli tereń ańlasa, sonata formaları, reprizalardıń tómendegi bólimlerin oqıwǵa sonshelli tayar boladı. Bizge belgili, shıǵarmanıń muzikalıq materialı rawajlanıw bólimlerinde teńdey rawajlanbaǵan. Solay etip, M. Klementi-opusk. 36 № 2 va № 3 tiń eki sonatinasın salıstırıp, biz tiykarǵı bólimniń tonlıq hám ritmikalıq-intonacion jańalanıwına tiykarlangan birinshi jumısında rawajlanıwdıń maksimal koncepsiyasın kóremiz. Sonatina № 3 tegi rawajlanıw muzikalıq strukturalar, olardıń atqarıwshılıǵı tárepinen bir qansha quramalı hám qızıqlı. Oqıwshınıń esitiw dıqqatı bul jerde rawajlanıwdıń baslanıwı hám tiykarǵı bólimniń baslanıwı melodiyalıq úlgisiniń uqsaslıǵın payda etiwge qaratılǵan bolsa kerek, biraq kerisinshe formada berilgen. Materialdıń bul transformaciyası basqa muzikalıq bezeklerine sebepshi boladı: (forte) kóteriw ornına intonacion (piano) menen almastırıladı. Rawajlanıwdıń besinshi bóliminen baslap shıǵarmada C minorda sheshiwshi, dramatik epizod payda bolıp, ol áste-aqırın reprizaǵa kirip baradı.

Ekspoziciya bólimi teması ústinde islew procesinde spektakldiń metodikalıq tárepine itibar beriw kerek. Bul ayırmashılıqtı anıqlaw hám atqarıwshılıqtı kórsetiw qábileti hár qanday muzikant-atqarıwshınıń tiykarǵı wazıypası bolıp tabıladı. Shıǵarma usılı haqqında sóz etkenimizde, metodikanın «Kúndelikli jámiyetlik-tariyxıy tiykarda júzege keletuǵın hám dúnyaǵa kóz-qaraslar menen baylanıslı bolǵan muzikalıq pikirler sisteması» ekenligin túsiniw kerek [8, 32]. Atqarıwshı hám tınlawshı ushın-bul kompozitor tárepinen jaratılǵan semantik dúnya, onın sezim-tuyǵıları hám ideyaları dúnyası bolıp, ol bir kompozitordıń muzikasın basqasınan ajratıwǵa járdem beredi. Mısalı: A. Mocart. L. Betxovennen ayırmashılıǵı F. Shubert, F.Shopennen ayırmashılıǵı sıyaqlı ondaǵı shıǵarmalarında atqarıwshılıq, shıǵarmanıń tábiyatın, kompozitordıń metodikasın túsiniw ushın járdem beredi.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. Zimina A.N. «Teoriya i metodika muzikalnogo vospitaniya detey doshkolnogo vozrasta». Izdatelstvo «Sfera» Moskva 2010
2. Barenboym L.A. «Fortepiannaya pedagogika». Izdatelstvo «Klassika – 21» Moskva 2007

3. Neygauz G.G «Ob iskusstve fortepiannoy igrni». Izdatelstvo «Muzika» Moskva 1982
4. Varlamova S.P. «Formirovanie umeniya chteniya not s lista na urokax fortepiano. Kazan 2002
5. Belovanova M.E. «Muzikalniy uchebnik dlya detey. Izdatelstvo «Feniks» Rostov-na - Donu 2004
6. Avtor ne izvesten «Pervye shagi. Posobie dlya nachinayuyshix». Metodicheskie poyasneniya. Izdatelstvo RIO Rostov-na - Donu 1992
7. Lechinskaya I.M., Porockiy V.B. «Malish za royalem». Metodicheskie poyasneniya. Izdatelstvo «Sovetskiy kompozitor» Moskva 1989
8. Milich B. «Fortepiano malenkomu pianistu». Metodicheskie poyasneniya. Izdatelstvo «Kifara» Moskva 2002
9. Sokolov M., Natanson V., Kopchevskiy N. «Sovremenniy pianist». Metodicheskie poyasneniya. Izdatelstvo «Muzika» Moskva 1970
10. Artobolevskaya A.D. «Pervaya vstrecha s muzikoy». Metodicheskie poyasneniya. Izdatelstvo «Sovetskiy kompozitor» Moskva 1988
11. Charshemov J. Problems of Using Karakalpak Folklore in Composers //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 270-273.
12. Charshemov J. A REVIEW OF MARKABAY JIEMURATOV'S WORK //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 818-821.
13. Niyazbaeva A., Kamalova G. ÓZBEKISTON XALQ BAXSHISI QALLIEV TEÑELBAY GENJEBAEVICH IJODI //Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 22-24.
14. Begis P., Kamalova G. M. SÓN BES JULDIZ //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 55-59.
15. Aysawle J., Kamalova G. M. SAHRA BÚLBÚLI ROZA QUTEKEEVA //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 60-66.
16. Dauletbaeva G., Kamalova G. A SHINING STAR //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 880-884.
17. Segizbaeva G., Kamalova G. M. DEVELOPMENT OF THE ORCHESTRA OF MUSICAL INSTRUMENTS IN KARAKALPAKSTAN //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 875-879.
18. Niyazbaeva A. J., Kamalova G. M. CHANQOVUZ MUSIQA ASBOBI VA UNING TURLARI //Journal of Integrated Education and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 1. – С. 26-30.

19. Kamalova G. M. et al. QARAQALPAQTIN BAY MIYRASI //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2023. – Т. 32. – №. 2. – С. 52-54.
20. Kamalova G. M., Axmetovna M. A. QOBIZ NAM JIRAWSHILIQ DASTURLERIN SAQLAW //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 123-126.
21. Kamalova G., Akhmetovna M. A. THE LEGACY THAT HAS COME DOWN TO US AS “JETI ASIRIM” //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – Т. 9. – №. 1. – С. 117-122.
22. Kamalova G. M. et al. OZBEKSTAN XALIQ BAQSISI GAYRATDIN OTEMURATOV //TADQIQOTLAR. – 2023. – Т. 25. – №. 1. – С. 40-42.
23. Kamalova G. M. et al. OZBEK MUZIKASINDA BALALAR FOLKLORI //Journal of new century innovations. – 2023. – Т. 39. – №. 2. – С. 85-87.
24. Тажетдинова С. М., Худайбергенова Г. Ж. Формирование музыкальной культуры студентов //Молодой ученый. – 2018. – №. 47. – С. 380-382.
25. Тажетдинова С. М. Народные песни как фактор развития личности учащихся //Вестник Курганского государственного университета. – 2018. – №. 3 (50). – С. 62-62